

A MAGYARORSZÁGI NÉMETEKRŐL ALKOTOTT ETNIKAI SZTEREOTÍPIÁK A DUALIZMUS IDŐSZAKÁBAN*

CSÍKI TAMÁS

Miközben az 1890-es évek nemzetiségi politikáját a represszió, valamint a magyarosítás jellemezte, és a hazai etnikumokról például az élclapokban alkotott képek egyre negatívabbá és kirekesztőbbé váltak,¹ a Magyarországi Néprajzi Társaság alapszabálya 1889-ben a nemzetiségek alaposabb megismerését tűzte célul. Ez motiválta a különböző etnikumok kultúrájára (lakására, öltözködésére, szokásaira, babonáira) irányuló gyűjtéseket, továbbá a Nemzetiségi Ismertető Könyvtár szerkesztőjét, Szabó Oresztet is, aki ezt a tudást kívánta összegezni. Az 1913-ban megjelent sorozatban a magyarországi románokról, szerbekről, szlovákokról, ruténekről és németekről készültek leírások,² ebben a tanulmányban csupán az utóbbiakat vizsgálom, és a következő kérdésekre keresek választ: az erdélyi és a szepesi szászok, valamint a délvidéki németek azonosítása milyen eszközökkel történt, és az alkalmazott sztereotípiáknak (vagy autosztereotípiáknak) miféle hagyományos, a múltból öröklődő, illetve a századfordulón megújuló elemei voltak. A szövegek ugyanakkor módot adnak az etnikai csoportok reprezentációinak a csoportcélokkal összefüggő vizsgálatára: vagyis a nemzetiségekről, konkrétan a magyarországi németekről alkotott képzetek mögött a nemzetépítésnek, a más nemzetiségekkel való együttélésnek, valamint a dualizmus kori társadalmi átalakulásnak miféle modelljei rekonstruálhatóak. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül a szerzők társadalmi helyzetét, illetve a megalkotott népképeken ugyancsak nyomot hagyó tudományos orientációit sem.

1. Az erdélyi szászok

Az erdélyi szászokról Neugeboren Emil készített ismertetést, amelyet a történelmük vázolásával vezet be.³ A kiindulópont a II. András által adományozott arany szabadságlevél, amely a betelepedéskor szerzett jogokat erősítette meg, és amelyet a „szász népközösség” (az Universitas Saxonum) évszázadokon keresztül megőrzött. A kiváltságok feltételeként a szászok Magyarország keleti határait, valamint az „európai kultúrát” védelmezték, és bár óriási áldozatokat hoztak, „saját egyéni jellegüket” megőrizték. Ez az eredet kérdését veti fel: a legnagyobb számban betelepülő családok a Mosel folyó vidékéről származtak, vagyis az erdélyi szászok a frank törzshöz tartoznak, ezt nemcsak a nyelvjárások „tudományos” összehasonlító-

* A tanulmány az MTA–DE Néprajzi Kutatócsoportjának programjában készült és az Ungarn-Jahrbuch 2018-as évfolyamában megjelent német nyelvű szöveg átdolgozott változata.

¹ TAMÁS 2014, 335–342.

² MOLDOVÁN 1913; JUGA 1913; PECHÁNY 1913; SZABÓ 1913.

³ Neugeboren (1870–1950) erdélyi szász családban született, a brassói evangélikus gimnázium elvégzése után Jénában, Berlinben és Budapesten folytatott teológiai és bölcsészeti tanulmányokat. 1900-ig a nagyszombati evangélikus tanítóképző tanára, majd a *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt* szerkesztője. 1910 és 1918 között nemzeti munkapárti programmal országgyűlési képviselő, a világháború után a *Kronstädter Zeitung* munkatársa. OSVÁT 1928, 215.

sa, hanem erkölcsük és szokásaik is igazolják.⁴ A történeti áttekintés a jelennel zárul. Az 1867-es, Magyarország és az osztrák császár közötti kiegyezés után a szászok „régii nemzeti kiváltságait” és autonómiáját felszámolták, az 1890-es években azonban ellenzéki magatartásuk megváltozott. Ma már a magyar állammal együttműködnek, elfogadják annak politikáját, ami a „hazához és a saját népközhöz való hűség” egyesítését biztosítja.⁵

Neugeboren műtszemléjében Teutsch György Dániel nagyszabeni evangélikus püspök több kiadásban megjelent munkáját használta fel, amely a szász nemzet történeti, jogi és kulturális érveit alkotja meg. Részbe ennek a frank törzsekig, vagyis az antikvitás korába nyúló népi és nyelvi, valamint a betelepítés után a területi és önkormányzati folytonosság, amely a magyar történeti hagyományból átvett „kereszténység védbástyájának” toposzával egészül ki.⁶ A magyar állammal lojális és a Nemzeti Munkapárt országgyűlési képviselőjévé választott Neugeboren Emil azonban elfogadta a szászok közigazgatási autonómiájának felszámolását, de ez nem jelenti az egységes magyar politikai nemzet (vagy az államnemzet) eszméjével való azonosulást. Ezért különbséget tesz az „állam” és a „haza” között (az előbbivel a szászok csupán „együttműködnek”, az utóbbival érzelmileg azonosulnak), és a szász nemzetfogalomban, mint tudati konstrukcióban, a közjogi helyett a kulturális motívumok válnak hangsúlyossá. A szász népnek „kulturális és nemzeti egységet kell alkotnia” – szögezi le a szerző, amelynek az előzménye a szászok „kulturerejének” (mezőgazdaságának, kézműiparának, szellemi életének) évszázados fejlődése, és amely a magyarosító szándékokkal szemben védelmet biztosít.⁷

A történeti múlt a szászok társadalmi karakterét is meghatározza. A településeknek hosszú időn keresztül védekezniük kellett a közigazgatási és katonai vezető tisztségek betöltésére öröklődő jogot szerző és nemesi előjogokat élvező gerébek ellen, akik a „nép demokratikus egyenlőségét” fenyegették. Az ellenállás azonban sikeresen zárult. A gerébek a magyar nemességbe olvadtak, a szász nép pedig a „polgárok és a parasztok népe maradt”, és ma már szinte kivétel nélkül a „középosztályt” alkotja, amely három csoportból áll: a földművelő, az iparos és kereskedő, valamint a „lateiner” osztályból.⁸ Egy integrált és demokratikusan szerveződő társadalom víziója jelenik meg ebben az interpretációban, amely a középkori erdélyi szász nemzetben találja meg történeti előzményét. A szász társadalom a magyarral ellentétben nélkülözi a nemesi hagyományokat (a parasztság a középosztály része), ami az összetartozás-tudat és az „általános szabadság” megőrzését garantálja.⁹

Neugeboren Emil a szászok intézményeinek és mentalitásának „demokratizmusáról” további részleteket mutat be. A tisztviselői gőg vagy az osztályok szerinti elkülönülés ismeretlen, a társadalmi különbségek „a kicsiny polgári közösségekben” elhalványulnak. A társas élet és a nyilvánosság szinterei a városokban a céhes hagyományokat őrző ipartestületek, a művelődést és a képzést biztosító egyesületek, valamint a vendéglők és a kávéházak. A túlzásba vitt kártyázás azonban a szászok körében rendkívül ritka, „általános jellemvonásuk ugyanis a higgadság, mely megakadályozza a játékszenvedély elhatalmasodását”. Az évszázadokig fennálló autonóm közigazgatás következménye, hogy „minden felülről jövő

⁴ „A szászoknál még ma is megtaláljuk azokat az egyszerű erkölcsöket, amelyeket a római Tacitus már a germánokról írva, mint jó tulajdonságokat említ: az őszinteséget, a tisztességet és az egyszerűséget.” NEUGEBOREN 1913, 125.

⁵ NEUGEBOREN 1913, 34–35.

⁶ NEUGEBOREN 1913, 18.

⁷ NEUGEBOREN 1913, 126.

⁸ NEUGEBOREN 1913, 15–16, 36.

⁹ NEUGEBOREN 1913, 16, 37.

gyámkodással” szemben ellenségesek, a városi választott politikai testületeik a polgárok akaratát képviselik.¹⁰

Nagy figyelmet fordít a szerző a falusi életre, ahol a szokások és az erkölcsök a meglepedésig, sőt az azt megelőző időszakba nyúlnak vissza. A parasztházak *frank* stílusban épültek, a tűz- és vagyonbiztonságot ellátó s az erdőmunkákat és a házépítést közösen végző szomszédságok, valamint a fiatalok erkölcsi életét kontrolláló testvériség intézményei (Bruderschaft, Schwesternschaft) a „régii hazából” származnak, és a „gyönyörködtető” látványt nyújtó paraszti viselet is a népi hagyományokat őrzi.¹¹

Aligha kétséges, Neugeboren a városi élet korporatív természetét idealizálja, amely ugyancsak a társadalmi szabadság megőrzését szavatolja. E hagyomány folytatói a 19. századi egyesületek, amelyek a társas élet, a viselkedésmód és az altruizmus „úrival” szembeállított polgári karakterét erősítik.¹² A parasztság megjelenítésében a gemeinschaft-eszme, illetve a vizualitás érvényesül: a környezet, a szobák berendezése, valamint az öltözködés is a rendezettség és a tisztaság képzetét kelti. A városi és a falusi lakosságot a szász nyelvjárás köti össze, és teremt közös identitást, amely a németországi kultúra átvételét biztosító irodalmi német mellett a szászok „második anyanyelve”.¹³

A gazdasági élet ugyancsak a „szász népjelleg” mélyebb megismeréséhez segíti az olvasót. A falvakban a modernizáció (például a gépesítés) és a „vállalkozói kedvet” akadályozó közösségi földhasználat tradíciói együtt vannak jelen, a városi polgárok a „régii kézművesek” szorgalmával dolgoznak, a közhasznosság és a szolidaritás elvére épülő pénzügyi intézetek a szászok „ősregii szövetkezeti szellemének” megnyilvánulásai. Az állandó külső fenyegetettséggel szembeni egymásrautaltság alakította ki a szászok gazdasági mentalitást is: a mértékletességet és a megbízhatóságot, a vállalkozói szellem hiányát, az üzleti kockázat és haszon elutasítását, ami távol áll a kapitalizmus kori modern polgár eszményétől.¹⁴

2. A szepességi szászok

Neugeboren Emil az oktatást az újságírói és a politikai pályával cserélte fel, a hasonló kulturális miliőben felnövő Bruckner Győző viszont élete végéig a tanári-tudósi pályán maradt.¹⁵ Alkotmánytörténeti, egyházjogi és művelődéstörténeti tanulmányokat publikált, a Szepesség historikumának írásos dokumentumait gyűjtötte össze, és tudományos igény jellemezte a szepesi szászokról írt munkáját is. Neugeborenhez hasonlóan a történeti kiváltságok, a communitas, valamint a szokásjog kodifikálása nyomán megalkotott szepesi jogkönyv (Zipser Willkühr) foglalkoztatja, ez azonban nem vált a nemzetépítés argumentumává. A reformkorban, a magyar hivatali nyelv bevezetésének időszakában a szepesi szász nép „mérlegelvé azokat a fontos kiváltságokat és jótéteményeket, melyekben őt a magyar királyok állandóan részesítették, ha nem is nyelvre, de érzésre nézve magyarrá lett. A magyar nemzetnek a szászok hasznos, derék, megbízható és hazafiasan gondolkodó tagjaivá

¹⁰ NEUGEBOREN 1913, 97–99.

¹¹ NEUGEBOREN 1913, 102–105.

¹² „A szászoknál nincsenek foglalkozás nélküli úri naplopók.” NEUGEBOREN 1913, 98.

¹³ NEUGEBOREN 1913, 106–107.

¹⁴ NEUGEBOREN 1913, 122–123. Az erdélyi szász rendi nemzet és a polgári ideológia hagyományáról BINDER 1982, 287–293.

¹⁵ Bruckner (1877–1962) szepesi szász családban született, középiskolai tanulmányait a késmárki és a soproni evangélikus líceumban végezte, majd a pesti egyetemen szerzett tanári és bölcsészdoktori diplomát. 1903-tól az iglói főgimnázium, 1910 és 1919 között az eperjesi, Trianon után a miskolci evangélikus jogakadémia tanára. STIPTA 2012, 15–24.

váltak s a magyar nemzeti állam eszméjének lelkes apostolaivá.” Az 1876-ban megszüntetett szász önkormányzatra „nem is volt szükség”, e nép a magyar jogra helyezkedett, és „magyar hazánk becsületes édesgyermeké lett”.¹⁶

Bruckner tehát a magyar állam folytonosságára épülő politikai nemzet-konceptióval azonosul, amely elgondolás a szászok kultúrahordozó szerepének történeti igazolásával egészül ki. A betelepedést követően a feltört földek művelése, a városiasodás, a virágzó kereskedelem mind-mind a szászok érdeme, a céhlevelek az iparosok szaktudásáról tanúskodnak.¹⁷ A szerző részletesen szól a céhek szertartásairól és rítusairól, valamint a család-élet eseményeihez, az ünnepekhez és a hétköznapokhoz kapcsolódó gazdag szokásrendszer-ről, ami számára tudományos programmá válik. Bruckner Győző – Eberhard von Künssberg nyomán – fontosnak tartotta a jogtörténet és az etnográfia ötvözését, és a régi, 15–18. századi városi szokások gyűjtését, ami a jogélet új szempontú (mentilitástörténeti) kutatásának lehetőségét vetette fel.¹⁸ Ugyanakkor például a késmárki mészaroslegények libaversenyének, a legényavatások vagy az eljegyzési ünnepek és az ehhez kapcsolódó jelképek, szimbólumok bemutatása a szászok népi egységét reprezentálja.¹⁹

Ezt az egységet azonban állandó veszély fenyegette. Zsigmond király 1412-ben 16 szepesi várost zálogosított el, és a megmaradt települések földesúri fennhatóság alá kerültek. A szász nép a „jobbágyi kötelékbe nem tudott beletörödni, a régebben virágzó városkái kipusztultak vagy eltótosodtak”. Ez a folyamat Bruckner szerint a 19. században még aggasztóbbá válik. A kézműipar válsága miatt a szász iparosok a tengerentúlra vándorolnak, és az itthon maradt mesteremberek megbízhatatlan és műveletlen, „szellemi képességek tekintetében a szásszal össze nem mérhető tótokat” kénytelenek inasnak felfogadni, akik sokszor beházasodnak a családba, és „eltótosítják” a feleségüket, majd a gyermekeiket is. Mindez az „államra nézve nevezetes erkölcsi és politikai veszteséget jelent”. A szepesi kereskedők a Galíciából tömegesen bevándorló zsidókban találnak „erős versenytársra”, akik „egészségi és politikai szempontból a tótoknál is veszedelmesebbek”.²⁰

Neugeboren Emil figyelmen kívül hagyta Erdély és a Szászföld más nemzetiségeit, és a szászok gazdasági és társadalmi intézményeinek, valamint kisközösségeinek kultúrafenn-tartó erejében bízik. Bruckner Győző az etnikai folyamatokat, a szepesi szászok „faji jellegének” veszélyeztetését (az asszimilációt) szemléli aggodalommal, ez a múlt tematizációját is befolyásolja, és a politikai nemzetkonceptiót az etatizmussal kapcsolja össze: szerinte államérdek a szászok „megmentése”, és a magyar kormány gondoskodását várja (például a kisiparosok anyagi támogatását és tanoncotthonok létesítését).²¹

Neugeboren saját eszményének megfelelő „demokratikus” társadalmat ábrázolt, a jog-történész ezzel szemben érzékeli a hajdani rendi és vagyoni különbségeket. A 17. században a gazdag lőcsei polgárok hetekig tartó fényűző lakodalmakat rendeztek, ezért a városi tanács jónak látta a vendégek számát és az ételek mennyiségét szabályozni.²² A „társadalmi osztályok” ruházata eltérő volt, és az előljáróságok arra is ügyeltek, hogy mindenki rangjának megfelelően öltözködjön. A lőcsei cselédnőknak 1651-ben megtiltották, hogy arany

¹⁶ BRUCKNER 1913, 40–42.

¹⁷ BRUCKNER 1913, 60–61.

¹⁸ BRUCKNER 1916.

¹⁹ BRUCKNER 1913, 61–66, 85–99.

²⁰ BRUCKNER 1913, 22, 68–69, 76.

²¹ BRUCKNER 1913, 68–70.

²² 18 fogásnál nem engedélyezett többet.

paszományokat, drága koronája kötényeket és csinos kappnis cipőket viseljenek,²³ vagy öt évvel később Spillenbergről János városi képviselőt, aki a németszabású köpeny és az alacsony szárú cipő helyett mentében és piros csizmában járt, 40 icce bor megfizetésére büntették.²⁴ A ruházat és annak színei tehát a 16–17. században a társadalmi státusz reprezentálását, a szász polgárság látszat alapján történő azonosítását segítette, illetve a rendi állás, a vallás, a lokalitás és a szokásjog által alakított csoporttudatot erősítette.²⁵ Spillenbergről viszont – a városi tanács akaratával szemben – a magyar nemesek jellegzetes öltözékét választja.

Bruckner Győző a 19. század végi társadalmi és akkulturációs folyamatokról már a saját tapasztalatát rögzítette. A szász nép annyira „vegyült” a magyarokkal és a szlávokkal, hogy „néprajzi tekintetben ma már nem mutat eredeti típust” (a viseletben és a szokásokban a „tót” hatás érvényesül), ezért a lelki alkat és a belső tulajdonságok alkalmasak az azonosításra. A szászok legszebb tulajdonságai a *szoliditás, megbízhatóság és erkölcsösség*, a bensőséges családi élet, a végtelen szorgalom, tudásvágyukat a „német alaposság” jellemzi. Összetéveszthetetlen sajátosságuk a humoros kedélyesség, a társas kapcsolatokban a tréfálkozás, az élcelődés, amely a szomszédos települések lakóinak megkülönböztetésében is szerephez jut. (A szepesszombatiakat peccsenyefalóknak, a strázsaikat tehénszarvúaknak, a kősmárkiakat tőrögombóc-lövészeknek csúfolták.)²⁶

Az autosztereotípiába negatív árnyalatok is vegyülnek. A Szepességben „kozupiner szóval jelzik a szűkkeblű nyárspolgárt”²⁷ – írja Bruckner, akinek a tulajdonságai szinte minden városi polgárban megtalálhatóak: merev konzervatívizmussal ragaszkodik elavult eszméihez, az újdonsággal szemben tartózkodó, és ez a szászokat rideggé, kicsinyessé, az idegenekkel szemben bizalmatlanná és kockázatkerülővé teszi (bár a „garast nagyon is szeretik”).²⁸

Bizonyos, hogy a jogakadémiai tanár saját középosztályi értékrendjét vetítette a szászokra, előnyös tulajdonságaik: a család- és gyermekközpontúság, az erkölcsösség, a szorgalom, a műveltség és a kultúra megbecsülése önazonosságát és csoporttudatát erősítik. A maradiság és a nyárspolgári vonások kritikája, amelynek élet a folklorisztikus elbeszélői kontextus tompítja, a társadalmi modernizációt szorgalmazza.

3. A „délmagyarországi” németek

Az eddigieknél is nehezebb a dolgunk, ha a délvidéki németeket bemutató Czirbusz Géza identitását próbálnánk változatos életútjának csupán lexikai adataival értelmezni,²⁹ ehelyett

²³ Aki a rendszabályok ellen vétett, azt a hóhér a nyílt utcán vetkőztette le.

²⁴ BRUCKNER 1913, 90, 109–112.

²⁵ A Bruckner által használt 17. századi vagyonszezársok és leltárak, valamint saját értékelése alapján („ruházati cikkeknel igen nagy volt a fényűzés”) a vagyonos szász polgárok „költekezési kultúrájára” következtethetünk. BRUCKNER 1913, 111. Vö. MEDICK 1997, 379–446.

²⁶ Az árumegállító jogért vívott küzdelemben a löcseiekre állítólag tőrögombóccal lövöldöztek. BRUCKNER 1913, 162–167.

²⁷ A szó etimológiáját Nogáll Janka, a *Pesti Napló* tárcaírója fejtette meg: a kozup gyékényszáלבól font szatyor-féle, amelyet telente a „tótok” készítenek, és amelyet az „urak” – csakis képletesen – mindig az oldalukon hordanak. (Vagyis a kozupiner: szepesi szatyros.) A kifejezés maga is a nyelvi-kulturális keveredésre utal, és lehetséges, hogy gúnyszóként a szlovákok ragasztották a szászokra. *Pesti Napló* 1897. november 5.

²⁸ BRUCKNER 1913, 163.

²⁹ Czirbusz (1853–1920) Kassán született, apja katolikus kántorcsaládból származó iparosmester, anyai nagyapja lutheránus lelkész, nagybátyja a pozsonyi evangélikus líceum tanára. Anyjával

ezúttal is a szövegből indulunk ki. Az előszóban tudományos célkitűzését fogalmazza meg: az ország más nyelvű népeiről rögzült „balhiedelmek” eloszlátása, valamint a folyton változó, ezért hamar elavuló „ethnographiai képek” valóságghú megújítása. A választott népcsoportot (Neugeborennel és Brucknerrel ellentétben) „kívülről” szemléli, és „miként a birodalmi németeket”, őt is az érdekli: „mennyire terjed a rassznak, a vérnek fenntartó ereje, és mennyiben módosítja a természeti és gazdasági milieu a fajbéli sajátosságokat?”³⁰

Czirbusz a magyarországi anthropogeográfia, vagyis a természetföldrajzzal szemben az emberközpontú földleírás meghonosítója, ami módot adott filozófiai eszmék és társadalomtudományos irányzatok vulgarizált adaptálására. Ismerte Friedrich Ratzelnek a népcsoportok térbeli egységére vonatkozó elképzelését, Taine miliöelméletét, valamint az Európaszerte gyorsan terjedő szociáldarwinizmust is, amelyek ugyan nem váltak számára egységes gondolati rendszerré, sőt terminológiája gyakran ellentmondásos és nehezen értelmezhető, a „valóság” észlelésének és ábrázolásának módját mégis befolyásolta.

A szerző a délvidéki németeket térben helyezi el, majd a népszámlálási és a születési statisztikák alapján mutatja be az ország nemzetiségeinek „geográfiai létért való küzdelmét”. A magyarság aránya a 19. században öröndetesen emelkedett (1910-ben 54%-ot ért el), és „túlsúly” minden vonatkozásban érvényesül (az értelmiségi pályákon, az iparban, az iskolákban, az adózási képességet tekintve), így a „nemzeti állam kialakulása nem phantom többé”.³¹ A történeti és közjogi érvek helyett, társadalomföldrajzi-statisztikai adatok igazolják tehát az egységes politikai nemzet jogosultságát, amelyet minden irányból veszélyek fenyegetnek. Magyarország a románok és a délszlávok közé szorult, északon, keleten és délen újabb kulturális tömörülések alakulnak, ezért csak a „nyugati és középeurópai németiség rokonszenvére számíthatunk”. Egy évvel a világháború kitörése előtt az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikai orientációja feltehetően közrejátszott abban, hogy a herderi jóslat új tartalmat nyert: Czirbusz a magyarságot fenyegető szláv és román népek „ethnographiai tengeréről” ír, s a küzdelemben a délvidéki svábokat, akik a magyarsághoz kulturálisan közel állnak, szövetségünknek tekinti.³²

Milyen sztereotípiákhoz vezet mindez a dél-magyarországi németek ábrázolása során? A magyar állameszme hűséges támogatói, gazdasági és kulturális önállóságra nem törekszenek, a német császárságtól és az ausztriai németektől távol tartják magukat, a helyi közösségekben sem politizálnak³³ – ezek azok a magatartásformák, amelyet a 19. század végi magyar kormányok minden nemzetiségtől (egyéntől és közösségtől) elvártak.

Lényegesen nagyobb figyelmet fordít Czirbusz Géza a testi jellemzők bemutatására (amellyel Neugeboren és Bruckner sem foglalkozott). „Külsejére nézve a sváb férfi domború magas és széles homlokával, majdnem holdképű arcával, vastag csontjaival, erősen kiugró orrával, bozontos szemöldökével, nagy lábával és csontos kezeivel, kurta nyakával határozott, kitaró és egészséges vérű ember typusát mutatja. Igazi kemény paraszt-typus [...] A sváb hosszú végtagjai, nehézkes járása miatt Németországban éppúgy céltáblája az élce-

gyermekkorára óta németül beszélt, így a magyar mellett ezt is anyanyelvként használta. A kassai premontrei gimnáziumban, majd a pesti egyetemen tanult, 1884-ben földrajzból és történelemből szerzett tanári oklevelet. Közben a piarista rendbe lépett be (1878-ban pappá szentelték), amelynek kecskeméti, kissebeni, temesvári, veszprémi, szegedi, kolozsvári, lévai, nagykarolyi és nagybecskereki középiskolájában is tanított. 1910-ben a pesti egyetem földrajzi tanszékének professzorává nevezték ki. HAJDÚ 2013, 157–160.

³⁰ CZIRBUSZ 1913, 3–4.

³¹ CZIRBUSZ 1913, 14, 19.

³² CZIRBUSZ 1913, 16–17, 32.

³³ CZIRBUSZ 1913, 39, 124.

lódésnek, mint nálunk, ahol mulyának csúfolják [...] A fiatal visel ugyan bajuszt, de férfikorában borotválkozik. Aki meghagyja, az nemsokára leveti sváb jellegét, amint nem tekint sváb lánynak azt sem, aki elhagyja a sváb fésülködést, és varkocst csinál.”³⁴ A megfigyelőt a honi etnográfia, antropológia és emberföldrajz tudományos ambíciója vezeti a faji sajátosságok meghatározásában, és északi teuton vagy déli aleman típusokat különböztet meg, ugyanakkor az olykor karikatúraszerű és a belső tulajdonságokra is utaló testi jegyek a társadalmi helyzet („paraszt-typus”) azonosítására és a nemzetiségi csoportok szembeállítására is alkalmasak. (A magyarokra jellemző bajusz és varkocs a „sváb jelleggel egészen ellentétes”). Sőt a szerző az elkülönülő és a keveredő etnikumokat világos értékhierarchiába rendezi. A svábok döntően egymás között házasodnak, „vegyesvérű” házasságokra legfeljebb a kisebb városokban, az iparosok és a „szellérek” között kerül sor. „A német és a román keveréke, és a német–szerb szülők gyermekei csinos, karcsú, élénk, ámbár ethnikaileg keveset érő nemzedék.”³⁵

Az öltözet már nem teszi lehetővé a népi különbségek megfigyelését (a régi német viselet a falvakban eltűnt), a gazdálkodásmód viszont elválaszthatatlan a sváb karaktertől. A 18. század óta a Délvidék agrárkultúrájának megteremtői, legelőket törtek fel és mocsarakat csapoltak le, a belterjes gazdálkodás, a korszerű állattenyésztés meghonosítói, és gazdasági tapasztalataikkal, valamint szorgalmukkal az egyéb nemzetiségek „fölé kerekednek”. Régóta hagyományozódó eleme ez a sváb parasztlakosság sztereotípiájának, a munkájával és gazdag gyermekáldással az állam számára hasznot hajtó, letelepült és rendezett életformája révén kontrollálható és nevelhető, családteremtő, békés földműves nemcsak a 20. század eleji államrezont képviselő földrajztudósok, hanem a 18–19. századi elődeinek is az eszménye volt.³⁶ Ez a kép azonban újabb árnyalatokkal egészül ki. Magyarország agrárország, a svábok büszkén mondják magukról, hogy földművelők, s a „paraszt mindenütt erkölcsös,³⁷ mert ez a nemzet gerince. Ez tartja fenn adójával az országot, vérével a városi népet.” A szöveg ezen részén a „paraszt” és a „sváb” szemantikailag egybeolvad, és a keresztény erkölcsök, a szokások szabályozta patriarchális életforma archetípusa, illetve a Gemeinschaft mintájára újraértelmezett nemzet fenntartója lesz.

Ez az ideologikus karakter a néplélektan tudományosnak aligha tekinthető érveivel válik teljessé. A geográfus többször használja a „kollektív pszichológia” kifejezést, és a svábok, miként a települési rendszerükben, „lelkileg is sok kelta vonást” öriztek meg: dalos természetüket, táncos kedvüket és „mysthicus hajlandóságukat” (ezért hisznek mély vallássságuk mellett a babonákban).³⁸

Nem hagyja azonban Czirbusz szó nélkül a svábok jellembeli hiányosságait sem. A férfiak modortalanok, a gyermekek neveletlenek, az udvariasság követelményeit (tisztességes köszönés, járás, nézés) nem ismerik. A magyar paraszt sokkal illemtudóbb, akár a városi „kabátos urakkal”, akár a falusi előljárókkal szemben. A sváb viszont „még a plébánosa, jegyzője és szolgabírája előtt sem billenti meg a süvegét”. Ha a szerző korábban geográfusként és etnográfusként, ezúttal a falusiakkal kapcsolatot teremtő „úri” középosztály tagja-

³⁴ Czirbusz hangsúlyozza, hogy nem gunyoros értelemben használja a „sváb” kifejezést, a délvidéki szerbek számára viszont szitokszóvá vált, és gyakran a magyarokra és az osztrákokra is alkalmazzák. (A svábok magukat németnek mondják.) CZIRBUSZ 1913, 68–70, 126.

³⁵ CZIRBUSZ 1913, 69.

³⁶ CZIRBUSZ 1913, 72, 81–85; VÁRI 2006, 102–103.

³⁷ Ennek statisztikai bizonyítéka, hogy a németeknél, éppen úgy, mint a magyaroknál a törvénytelen születések aránya mindössze 9 százalék, a románoknál 13–15 százalék. CZIRBUSZ 1913, 114, 116.

³⁸ CZIRBUSZ 1913, 44–45, 108, 127–128, 194.

ként szólalt meg, ami az egyetlen személyiségben összefonódó, mégis különböző szerepekre és az ezek által meghatározott népképek eltéréseire utal. S ezúttal a svábok „paraszti modortalansága” az elvárt tekintélytisztelet és alázatosság hiányát jelenti.³⁹

A földrajztudós gazdasági körzeteket különböztet meg, a népesség regionális tagolódását, vándorlását és az életforma változását érzékeli. A városokba telepedő és önálló iparossá vagy munkássá váló német, magyar, szerb és román parasztok egységesen öltözködnek (kerek puha kalap, kivágott mellény, pantalló, rövid gallérú zeke, cipő), és megkülönböztetik magukat a vadászskabátban, térdnadrágban és csizmában járó vidéki birtokosoktól, valamint a keménykalapot, cilindert és kesztyűt viselő „internacionális lateiner osztálytól”. Krassó-Szörény megyében a gyárakban és a bányákban dolgozó németek felhagynak szokásaikkal, elvesztik „népies jellegüket”, s csak a „jelennel és a megélhetéssel törődő, többféle nyelvet beszélő, de egyet sem tudó engedelmes és türelmes gép” lesz belőlük. Többször ismétlődő motívum ez a szövegben, a szerző a falusi természetes életformát idealizálja, amely az eredeti sváb kulturális, faji és lelki sajátosságokat, valamint a magukkal hozott nyelvet őrzi meg, ezzel szemben az idegen városi környezet és a gyári munka a különböző népcsoportok tagjait homogenizálja, és kultúra nélküli tömeggé változtatja át.⁴⁰ Vagyis a népképek klisékre és gondolati sztereotípiákra egyszerűsödő kapitalizmuskritikát is magukban rejtnek.

4. Összegzés

Az 1913-ban közreadott sorozat a magyarországi nemzetiségeket kívánta a „művelt” közvéleménnyel megismertetni, ami a szerzők számára módot adott történeti és kulturális meghatározásukra, valamint társadalmi és közösségteremtő stratégiák megfogalmazására. Valamennyien állást foglaltak – nyíltan vagy a Leo Strauss-i „sorok közötti írás” technikájával – a politikai nemzetkoncepcióval kapcsolatban: Neugeboren föderatív jellegű változatát fogadja el (szerinte az erdélyi szászok „politikai kultúrával” rendelkeznek),⁴¹ Bruckner és Czirbusz a magyar értelmezéssel azonosul. (A szepességi szászok és a délvidéki németek a magyar nemzet tagjai és az állameszme támogatói.)

Az etnikai sajátosságok, a „faji jelleg” bemutatása mindhárom leírásban központi helyet foglal el. Neugeboren az erdélyi szászok történetírójának adatait veszi át, és a nyelvjárással, a paraszti háztípussal vagy a testvériség intézményével az antikvitás korába nyúló népi folytonosság mellett érvel, ugyanakkor a többi nemzetiséget figyelmen kívül hagyja. Bruckner saját jog- és művelődéstörténeti kutatásait használja a kollektív azonosságtudat történelmi igazolására, és a politikai nemzetkoncepcióval együtt, az „asszimilációs” retorikát is átveszi. Etnokulturális kategorizációja hierarchikus (a szepességi szászok kultúrája felette áll a szlovákokénak), és az „eltótosodást” aggodalommal figyeli. Czirbusz Géza a magyarság beolvadásától fél, és az általa olvasott német néprajzi és földrajzi munkák hatására a „faj” kulturális és etnicista értelmezését biológiai árnyalatokkal egészíti ki, s már magát az etnográfiailag „kevert” népeiséget nevezi „keveset érőnek”.

A népcsoportokról alkotott képek társadalmi képzeteket és értékrendeket is magukba sűrítnek. Az erdélyi szász polgár karakterének lényege az állammal szembeni függetlenség, a műveltség, valamint a kézműveskultúra hagyományainak megőrzése. Bruckner Győző pontosan ismeri a kora újkori városi polgárok rendi állását, 19. századi utódaik életfor-

³⁹ CZIRBUSZ 1913, 160–161, 192.

⁴⁰ CZIRBUSZ 1913, 74, 103–104, 135.

⁴¹ NEUGEBOREN 1913, 127.

májának konzervativizmusát érzékeli, a „nyárspolgár” fogalmában ennek bírálata fejeződik ki. Czibusz Géza rendies társadalmat ábrázol (a sváb „a parasztsorból kilépőt nem tekinti magához valónak”),⁴² és a kispolgárosodással és a proletarizálódással, amely az etnokulturális csoportot gyengíti, egyaránt szembehelyezkedik.

Bibliográfia

BINDER 1982

BINDER Pál: Az erdélyi szász polgári öntudat kialakulása. *Korunk* 41. 1982, 287–293.

BRUCKNER 1913

BRUCKNER Győző: *A szepesi szász nép*. Budapest, Franklin, 1913.

BRUCKNER 1916

BRUCKNER Győző: *A magyar jogtörténetírás folklóre-iztikus hiányai*. Miskolc, Magyar Jövő, 1916.

CZIRBUSZ 1913

CZIRBUSZ Géza: *A délmagyarországi németek*. Budapest, Franklin, 1913.

HAJDÚ 2013

HAJDÚ Zoltán: Lehetett-e Nagybecskerekéről látni a világot, a Monarchiát és az országot a dualizmus korszakának végén? In: *Etnikai leporelló Közép-Európából*. Szerk. KUPA László. Pécs, Virágmandula, 2013, 157–160.

JUGA 1913

JUGA Velimir: *A magyarországi szerbek*. Budapest, Franklin, 1913.

MEDICK 1997

Hans MEDICK: *Weben und Überleben in Laichingen 1650–1900. Lokalgeschichte als Allgemeine Geschichte*. Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht, 1997.

MOLDOVÁN 1913

MOLDOVÁN Gergely: *A magyarországi románok*. Budapest, Franklin, 1913.

NEUGEBOREN 1913

NEUGEBOREN Emil: *Az erdélyi szászok*. Budapest, Franklin, 1913.

OSVÁT 1928

Erdélyi Lexikon. Szerk. OSVÁT Kálmán. Nagyvárad, Szabadsajtó, 1928.

PECHÁNY 1913

PECHÁNY Adolf: *A tótokról*. Budapest, Franklin, 1913.

⁴² CZIRBUSZ 1913, 110.

Pesti Napló

Pesti Napló 48. 1897.

STIPTA 2012

STIPTA István: Bruckner Győző. *Gerundium* 3. 2012, 15–24.

SZABÓ 1913

SZABÓ Oreszt: *A magyar oroszokról. (Ruthének.)* Budapest, Franklin, 1913.

TAMÁS 2014

TAMÁS Ágnes: *Nemzetiségek görbe tükörben.* Pozsony, Kalligram, 2014.

VÁRI 2006

VÁRI András: Etnikai sztereotípiák a Habsburg Birodalomban a 19. század elején. A sztereotípiaképzés funkciói és az állam tudománya, a statisztika kifejlődése. In: *Szomszédok világi. Kép, önkép és a másikról alkotott kép.* Szerk. KLEMENT Judit. Budapest, KSH Könyvtár és Levéltár, 2006, 89–126.